

's-Hertogenbosch een vesting tussen Zuid en Noord

A. H. VAN DRUNEN*

's-Hertogenbosch heeft zijn ontstaan, nu zo'n 800 jaar geleden, en zijn snelle groei in de late Middeleeuwen vooral te danken aan zijn functie als vesting. Ter verdediging van de in de loop van de 12e eeuw verkregen gebieden in het noorden van Brabant, stichtte de hertog de stad op zijn landgoed bij Orthen. Dat hierbij ook economische motieven een rol gespeeld zullen hebben – de stad stond immers via de Dieze in directe verbinding met de Maas en zo ook met de Rijn – is aannemelijk. Het was er de hertog alles aan gelegen de stichting tot een succes te maken. Hij verleende de stad hiervoor allerlei privileges. Uit de beginperiode zijn echter weinig geschreven archiefbronnen bewaard gebleven, zodat we onze kennis over het ontstaan en de groei van de stad vooral moeten halen uit de materiële bronnen die zich in de grond en de gebouwen bevinden. Archeologisch en Bouwhistorisch Onderzoek heeft de afgelopen 10 jaar veel inzicht

hierin verschaft. De op geschriften van geschiedkundigen en op interpretatie van historische bronnen berustende hypothese over de stichting van de stad in 1185 in een bos, kon bevestigd worden: de stad is inderdaad kort voor die tijd ontstaan in een drassig onbewoond riviergebied dat begroeid was met bomen en struikgewas. Ook over de eerste stenen ommuring, die reeds in het eerste kwart van de 13e eeuw is aangelegd en daarmee vermoedelijk de vroegste stenen stadsmuur van Nederland is, zijn de laatste jaren veel gegevens bekend geworden. In het boek *Van Bos tot Stad* dat in 1983 door de gemeente is uitgegeven wordt deze stadsomringing uitvoerig beschreven. Een zeer

* Ir. A. H. van Drunen is lid van de studietoelating van de Stichting Menno van Coehoorn en werkt als zodanig mee aan de Atlas van historische vestingwerken in Noord-Brabant. De schrijver is werkzaam als bouwhistoricus bij de Gemeente 's-Hertogenbosch.

Walmuren aan de Hekellaan na restauratie.

Op de voorgrond de vernieuwde bekledingsmuur van de aarden wal (oorspronkelijk 16de – 17de eeuw). Daarachter de Beckertoren, een rondeeltoren van 14de eeuwse stadsmuur. Foto Van Mackelenbergh.

recente vondst van een over de volle hoogte nog aanwezig gedeelte van deze eerste stadsmuur werd gedaan tijdens de restauratie van een huis in de Kolperstraat. Over een lengte van ruim 15 m was de bakstenen (steenformaat 28-30 × 7,5-8,5) en tufstenen muur nog aanwezig. De muur was gefundeerd op grondbogen en bezat schiet-sleuven en opvallend brede kantelen. De resultaten van dit onderzoek zullen binnenkort worden gepubliceerd. Het streven van de gemeente 's-Hertogenbosch is deze overblijfselen uit de ontstaanperiode van de stad te onderzoeken, ter plekke te handhaven, en zo mogelijk weer herkenbaar te maken.

DE EERSTE STADSUITBREIDING IN DE 14e EEUW

Reeds tijdens de aanleg wordt er buiten de eerste stadsmuur gebouwd, zodat er spoedig plannen voor een grootscheepse uitbreiding gemaakt moesten worden.

In 1325, ongeveer 100 jaar na de bouw, wordt de Orthenpoort al binnenpoort genoemd. De nieuwe stadsmuur verviervoudigde het grondgebied van de stad. Deze ongebruikelijke grote stadsuitleg is mogelijk in fasen gerealiseerd. Over deze periode van snelle groei is nog weinig bekend. Maar steeds duidelijker wordt het dat de stadsuitbreiding gepaard gaat met een grootscheepse ophoping en gedeeltelijke herverkaveling en herbebouwing van gronden binnen de stad. De nieuwe stadsmuur omsloot een driehoekig terrein. Deze driehoekige vorm is ontstaan uit het natuurlijk gegeven van het samenvloeien van twee riviertjes en de evenwijdig hieraan lopende drie hoofdstraten. Deze straten komen uit op het eveneens driehoekige marktveld dat ook in de 14e eeuw haar huidige vorm kreeg.

De tweede stadsmuur had eenzelfde opbouw als de eerste. Aan de binnenzijde bevond zich een weergang die rustte op rondbogen en pijlers. De weergang lag ongeveer op het huidige straatpeil. Door latere vernieuwingen is de oude borstwering met kantelen nergens meer aanwezig. De 14e eeuwse muur was geheel uit baksteen vervaardigd (steenformaat 27×13×6,4 cm). Op strategische plaatsen werden halfronde rondeeltorens uitgebouwd. Er werden tevens drie grote en enige kleine landpoorten opgetrokken. De waterdoorstroming en de scheepvaart vonden plaats via een waterpoort aan de kop van de Smalle Haven. Kleinere waterdoorlaten bevonden zich aan de Zuid- en Oostzijde van de stad.

DE TWEEDE EN DERDE STADSUITBREIDING (EIND 14e EEUW – BEGIN 16e EEUW)

Hoewel nog lang niet alle terreinen in de binnenstad bebouwd waren, ontstond er toch al spoedig buiten de stadsmuren een lintbebouwing langs de uitvalswegen naar Vught en Hintham. De 'voorstad' naar Vught werd al in de 14e eeuw omgeven door een aarden wal en een stenen stadspoort. Pas in 1519 en de daaropvolgende

jaren werd deze wal vervangen door een stenen muur, welke qua constructie geleken zal hebben op een even voor die tijd gereedgekomen nieuwe stadsmuur langs het Hinthamereinde. Hier werd gekozen voor een aarden wal met een bekledingsmuur. Deze constructie bood beter weerstand tegen het inmiddels ontwikkelde zware geschut.

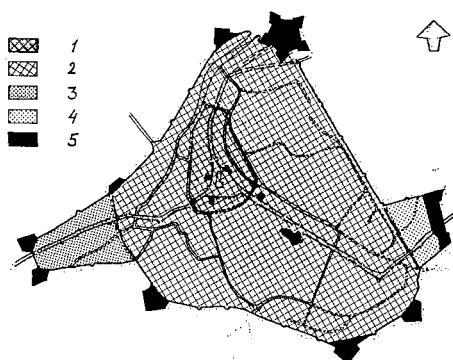
Door deze twee uitbreidingen werd in principe een deel van vroegere 14e-eeuwse stadsmuur aan de Hofstad (richting Hintham) en Kuipertjeswal (richting Vught) overbodig. Een gedeelte van deze muur werd echter gespaard, met name ter plaatse van de Kuipertjeswal. Tezamen met de Vughterbinnenpoort vormde deze 'binnenmuur' een mogelijkheid tot het formeren van een tweede verdedigingslinie binnen de stad, voor het geval dat de buitenste Vughterpoort in handen zou vallen van een belegeraar. Inderdaad heeft gouverneur van Grobbendonck tijdens het beleg van 1629 door Frederik Hendrik nog overwogen om deze wal te benutten nadat het staatsleger een bres had geslagen in de vesting nabij de vooruitgeschoven, en daardoor kwetsbare Vughterpoort.

De 16e-eeuwse verdedigingswerken werden nog volgens een principe aangelegd, dat al spoedig achterhaald bleek: De muren werden nog voorzien van rondeeltorens, terwijl kort daarop het gebastioneerde stelsel in de lage landen werd geïntroduceerd.

De oude 14e eeuwse muurgedeelten werden in de eerste helft van de 16e eeuw eveneens voorzien van een aarden wal. De weergang op bogen werd hierbij gesloopt, waarna de oorspronkelijk vrijstaande muur werd benut als bekledings- en keermuur.

Aan het eind van de 16e eeuw bleek de vestingmuur in slechte staat te verkeren. Enerzijds was dit een gevolg van de gronddruk, veroorzaakt door de aarden wallen en schade door ijs en water aan de buitenzijde, anderzijds mogelijk ook door beschadigingen, aangebracht door de legers van Maarten van Rossum. Een algehele vernieuwing bleek noodzakelijk, vooral ook omdat de vestingbouwkunde inmiddels tot nieuwe inzichten had geleid.

De uitbreidingen van de vestingstad 's-Hertogenbosch 1. Oudste stadsgebied ommuurd begin 13de eeuw; 2. eerste uitbreiding begin 14de eeuw; 3. tweede uitbreiding eind 14de eeuw; 4. derde uitbreiding begin 16de eeuw; 5. versterkingen eerste helft 17de eeuw. Tekening van de auteur.

DE MODERNISERING VAN DE VESTING, EIND 16e – BEGIN 17e EEUW

's-Hertogenbosch kwam tegen het eind van de 16e eeuw steeds meer in de vuurlinies van de Tachtigjarige Oorlog te liggen. Maurits belegerde de stad meerdere malen. Dit verplichtte de stad tot uitvoering van de vernieuwingsplannen. Men ging voor het eerst bewust gebruik maken van de gunstige ligging van de stad in het drassige omliggende gebied.

Door de aanleg van sluizen binnen de stad werd het mogelijk de gehele omgeving onder water te zetten. Daarnaast startte men in 1590 met de bouw van twee bastions. Gelijktijdig werden de oudere rondeeltorens geschikter gemaakt voor het plaatsen van geschut.

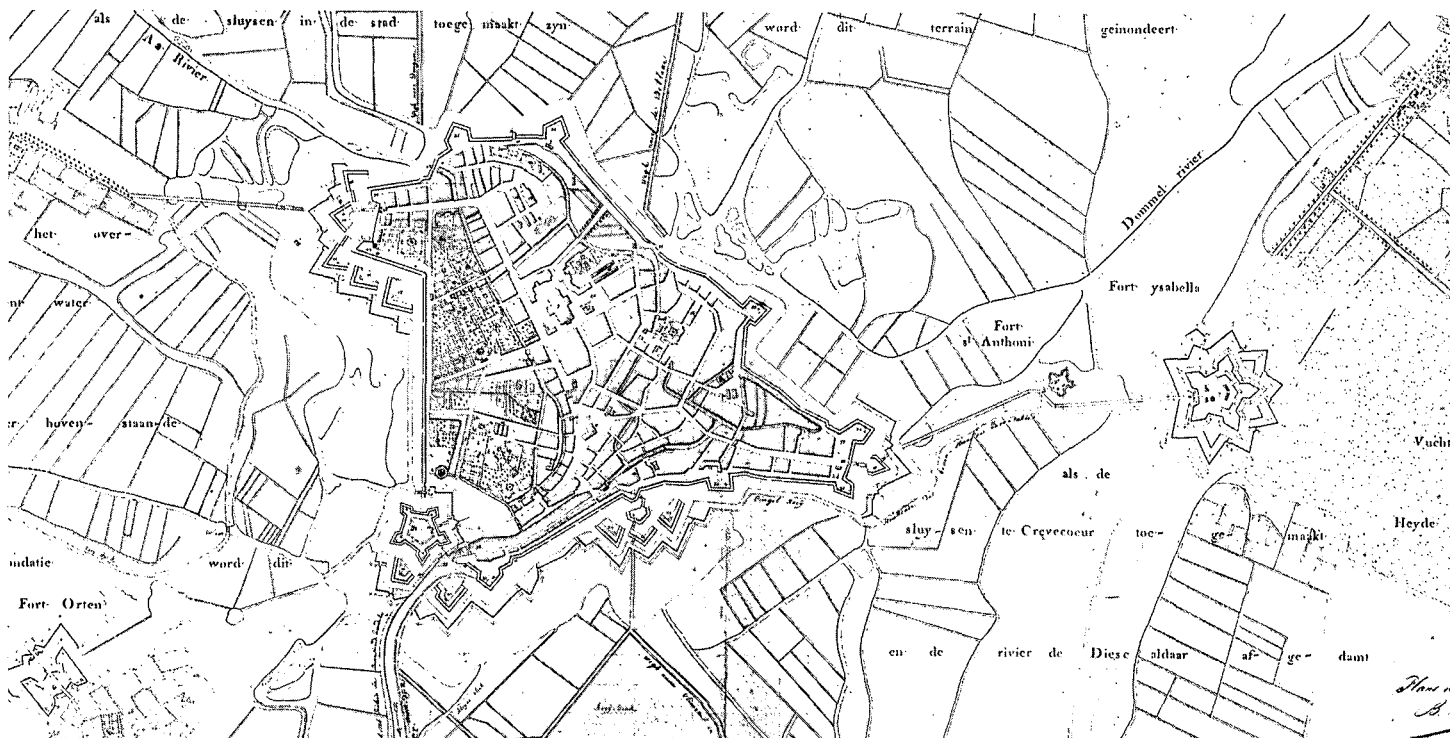
Kort na het ingaan van het Twaalfjarig Bestand in 1609 werd door Jan van der Wege, na uitvoerig te zijn voorgelicht door de ingenieurs Sebastiaan van Thieven en Silvan Boulijn een plan tot vernieuwing van de vesting gemaakt. Deze Jan van der Wege was krijgswaarkundig-ingenieur van de aartshertog Albertus. Hij was bovendien doctor in de medicijnen en wiskundige. Van de Wege kan op de hoogte zijn geweest van de tekeningen (en mogelijke plannen) die Francesco de Marchi van de vesting gemaakt heeft. De negen bastions die aan de vesting zijn aangebracht zijn echter gebouwd volgens het Oud-Hollands Stelsel en vertonen geenszins een op papier opgezette planmatige opzet.

Duidelijk is sprake van praktische oplossingen. Veel zal 'in het werk' zijn opgelost. Bij deze vernieuwingsactiviteiten werden de oude 14e eeuwse muren bekleed.

Ook buiten de vesting zelf veranderde veel aan de verdedigingswerken van de stad. Vanaf 1579 tot 1617 zijn enkele forten aan de toegangswegen naar de stad aangelegd. Over de ontwerpers van deze schansen is overigens niets bekend.

HET BELEG VAN 1629 EN VERBETERINGEN IN DE 17e EEUW

De versterkte vestingstad werd in de loop van de 80-jarige oorlog van steeds groter strategisch belang. Door de inundaties werd de stad als onneembaar beschouwd. Frederik Hendrik bereidde zich, na de vruchteloze pogingen van Maurits, terdege voor. Hij had beschikking over maar liefst 24.000 man voetvolk en 4.000 ruiters. De financiering van deze campagne zal mogelijk zijn geworden dankzij de verovering van de zilvervloot in 1628 door Piet Hein. Het beleg van 's-Hertogenbosch heeft een grote internationale belangstelling van krijgskundigen gehad. De grootscheepse waterstaatkundige ingrepen ter watervrijmaking van de schootsvelden rondom de vesting maakten de belegering tot een unieke genie-technische operatie. Na de inname van de stad werd de vesting hersteld en aan de zuidzijde versterkt met het bastion Oranje. Enige jaren later (1639) werd de citadel gebouwd als versterking van de vesting aan de noordzijde.

Plan van 's-Hertogenbosch. Midden 18de eeuw. De vesting heeft hier haar grootste omvang. De uitgebreide voorwerken, de inundatiegebieden en enkele van de forten buiten de stad zijn zichtbaar. Deze en andere 18de eeuwse kaarten hebben als ondergrond gediend voor de maquette van de stad die onlangs is tentoongesteld in het Noord-Brabants Museum (zie elders in dit blad) S. Kùpfer. A.R.A. 's-Gravenhage. Archief Genie Plans van Vestingen. H. 267.

de, maar zeker ook als dwangburcht tegen de overwegend roomse bevolking. Het ontwerp is waarschijnlijk van ir. Bilderbeek. Het van oorsprong 5-hoekige fort is op één bastion nu nog aanwezig. Onlangs is het verbouwd tot Rijksarchief, waarbij sommige gebouwen in de 17e eeuwse stijl zijn herbouwd en het in oorsprong laat-18e eeuwse hoofdgebouw inwendig sterk is gewijzigd.

Voor de stadspoorten werden ten slotte omvangrijke voorwerken aangelegd.

HET ZUIDELIJK FRONTIER

In de laatste jaren van de 17e eeuw ontwierp Menno van Coehoorn het zuidelijk Frontier: Een reeks van vestingen aan de grens van de Republiek en de Generaliteitslanden. 's-Hertogenbosch kreeg een centrale plaats in deze verdedigingslijn toebedeeld. Na de dood van Van Coehoorn in 1704 stagneert de uitvoering. In de jaren dertig van de 18e eeuw wordt de vesting echter alsnog aangepast aan zijn functie in het Zuidelijk Frontier. Door de bouw van sluisen en dijken wordt de inundatie verbeterd. Voor de stadspoorten worden opnieuw voorwerken aangelegd. Van al deze 18e-eeuwse werken zijn alleen de Geertruisluis, de Korenbrugsluis en enkele restanten van voorwerken bij de Hinthamer- en Vughterpoort nog aanwezig. Voor het garnizoen zijn in 1744 een viertal kazernes gebouwd, waarvan er nog twee, zij het in enigszins gewijzigde staat, in het stadsbeeld terug te vinden zijn. Van de 18e-eeuwse kruitmagazijnen is slechts één exemplaar bewaard gebleven. Het staat op het binnenterrein van de Citadel en is een tiental jaren geleden gerestaureerd.

DE 19e-EEUWSE ONTWIKKELINGEN

Na de inname van de stad door de troepen van Pichegru in 1794, die vrijwel zonder slag of stoot verliep, is er weinig meer aan de vesting verbouwd. Noemenswaard is de aanleg van de Zuid-Willemsvaart, welke door de vesting werd geleid om het transport over water onder controle te krijgen. Hiertoe werd één van de vijf bastions van de Citadel geslecht. Na de afscheiding van België werd het oude Zuidelijke Frontier enigszins hersteld. 's-Hertogenbosch kreeg daarnaast een functie toebedeeld als flankdekking in de Hollandse Waterlinie. Veel had dat niet om het lijf. Het hield wel in, dat de vesting tot 1874 in tact is gebleven. Dit had tot gevolg, dat de stad niet buiten de wallen uitgebreid kon worden, hetgeen leidde tot rampzalige toestanden op het gebied van de volksgezondheid en -huisvesting. De vestingmuren hebben ook de economische groei van 's-Hertogenbosch ten opzichte van de andere Brabantse steden sterk belemmerd. Toch zijn er echter ook positieve gevolgen aan te wijzen, waarvan we nu nog de vruchten plukken.

DE VESTINGWERKEN NU

De late ontmanteling van de vesting in 1874 en volgende jaren heeft ongetwijfeld bijgedragen tot het voorkomen van algehele sloop, zoals dat in de eerste helft van de 19e eeuw in zoveel Nederlandse steden is gebeurd. De ruim 6 kilometer lange stadsmuur is nog voor het grootste gedeelte aanwezig. Ze vormt nog een duidelijke grens tussen binnenstad en latere stadswijken.

Op verschillende plaatsen is de oude vesting

omgebouwd tot een aantrekkelijke stadswandeling alhoewel op verschillende plaatsen de auto meer en meer terrein wint. Menno van Coehoorn liet op uw Saeck! De nog voor driekwart aanwezige stadsgracht levert boeiende stedenbouwkundige ruimten op. Vooral het nog onbebouwde schootsveld in het zuiden, Het Bossche Broek is een uniek gegeven.

Vanaf 1975 is de restauratie van de walmuren in versneld tempo voortgezet. Hierbij wordt de veelal 19e-eeuwse buitenschil van (te) harde baksteen vervangen door een nieuwe bekleding. Hierdoor ontstaat wel een nogal nieuw uiterlijk dat slechts door de deels met oude baksteen opgetrokken rondeeltorens gebroken wordt.

Daar waar de stadswal niet meer zo duidelijk herkenbaar is wordt het beeld zo nodig versterkt.

Zo is de nog vlak onder het maaiveld aanwezige muur van de Oostwal tot ca. 1 m boven het straatpeil opgetrokken. Met weinig kosten is hier het beeld van de stadsgrens hersteld, terwijl de woningen langs de ernaast lopende autoweg nu beter afgeschermd worden.

Bij de onlangs gereedgekomen restauratie van de muren aan de westzijde van de stad zijn twee verdwenen rondeeltorens opgemetseld. De lange rechte muur is hierdoor weer geleed en manifesteert zich opnieuw als vestingmuur. De torens zelf doen dienst als zitplek, trappenhuis en berging voor de recreatie scheepvaart.

Op tal van andere plaatsen is de recreatieve en educatieve waarde van de Bossche stadsmuren sterk toegenomen door recente herstelwerkzaamheden. De oudste vroeg 13e eeuwse muur rondom de Markt, de 14e eeuwse wallen en de 16e en 17e eeuwse uitbreiding vertellen tezamen 800 jaar vestingstadsgeschiedenis.

*Voor literatuuropgave zie pag. 135